

E'zoza ZIYODULLAYEVA,
TDPU Logopediya kafedrası o'qituvchisi
E-mail: ezoza.ziyodullayeva.97@mail.ru

Phd, dotsent N.Z.Abidova taqrizi asosida

INTELLEKTUAL RIVOJLANISHIDA KAMCHILIGI BO'LGAN BOLALARDA NUTQNING TOVUSH TALAFFUZINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarda nutqning tovush talaffuzini rivojlantirish muammosi yoritilgan. Shuningdek, nutqdagi noto'g'ri talaffuzni to'g'irlash, to'g'ri talaffuz malakalarini shakllantirish, bolalarda nutqni diqqat bilan eshitishga o'rgatish, fonematik idrok, tovushlarni tahlil va tarkib qilish malakalarini shakllantirish ishlarining mazmuni bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Intellektual, neyrofiziologik, ibora, shaxs, idrok, fonematik, ekspress, kvalifikatsiya, fonema, leksika.

РАЗВИТИЕ ЗВУКОПРОИЗНОШЕНИЯ РЕЧИ У ДЕТЕЙ С НИЗКИМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫМ РАЗВИТИЕМ

Аннотация

В данной статье описывается проблема развития звукопроизношения речи у детей с ограниченными интеллектуальными возможностями. Также описано содержание исправления неправильного произношения в речи, формирования навыков правильного произношения, обучения детей внимательному вслушиванию в свою речь, фонематическому восприятию, звуковому анализу и навыкам композиции.

Ключевые слова: Интеллектуальный, нейрофизиологический, Фраза, человек, восприятие, фонематический, лексикон, фонема, выразить, квалификация

DEVELOPMENT OF SOUND PRONUNCIATION OF SPEECH IN CHILDREN WITH POOR INTELLECTUAL DEVELOPMENT

Annotation

This article describes the problem of developing speech sound pronunciation in children with intellectual disabilities. The content of correcting incorrect pronunciation in speech, developing correct pronunciation skills, teaching children to listen carefully to their speech, phonemic perception, sound analysis and composition skills is also described.

Key words: Intellectual, neurophysiological, phrase, personality, perception, phonemic, express, qualification, phoneme, lexicon.

Kirish. Ma'lumki, shaxsning mukammal yetishuvida nutq alohida ahamiyat kasb etadi. To'g'ri nutq bolaning har tomonlama rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Bolaning nutqi qanchalik to'g'ri va tovushlar talaffuzi aniq bo'lsa, unga o'z fikrlarini bayon qilish shunchalik oson bo'ladi, atrof – olamni idrok etish uchun imkoniyat kengayadi, kattalar hamda o'z tengdoshlari bilan bo'lgan munosabati to'liq, mazmunli bo'ladi, uning psixik rivojlanishi ham faol ravishda amalga oshadi[1].

Adabiyotlarda intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalar muammosi yuzasidan berilgan ma'lumotlar ko'p qirrali va qarama-qarshidir. Nutq murakkab funktsional tizim sifatida dinamik joylashuvga ega va bosh miya tuzilishining turli sohalarini nutqiy faoliyatga jalb etadi. Intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalar uchun ekspressiv nutqning sust rivojlanishigina emas, balki uning rivojlanishini patologik kechishi ham xosdir. Intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarda til belgilari tizimini egallash imkoniyatining chegaralanganligi seziladi. Bayon qilishni yuzaga keltirish, bezatish operatsiyalari shakllanmagan bo'ladi, xususan, fonemalarni tanlash bilan bir qatorda ichki bo'g'inli va bo'g'inlararo dasturlash (ya'ni, artikulyator dastur) va chuqur-sintaktik va chuqur-semantik darajalarni amalga oshiruvchi operatsiyalar, ya'ni ichki nutq buziladi.

Intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarda nutq buzilishlari sistemali xarakterda bo'lib, uning barcha tarkibiy qismlari uchun xos: fonetik-fonematik va leksik-grammatik. Intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lganda bolalar murakkab artikulyatsiya harakatlarini qiyinchilik bilan o'zlashtiriladi, dinamik artikulyatsion stereotik shakllanmaydi – tovushlarni to'g'ri yoki noto'g'ri takrorlaganda tovushlarning birikishi qiyinlashadi[2]. A.R.Luriyaning ta'kidlashicha intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarda o'tgan artikulyatsiya denervatsiyasida qiyinchiliklar va bir artikulyatsiyadan ikkinchisiga silliq o'tishda qiyinchiliklar aniqlangan. Bu tovush va

bo'g'inlar o'rnini o'zgarib qolishga, so'z tuzilishining soddalashishi va buzilishiga olib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ko'pincha, tovushlarni aniq idrok qilolmaganidan bolalar, frazalarning faqat alohida elementlarini bilib oladilar va ularni yagona mazmun tuzilishga bog'lay olmaydilar. Tushunishning bunday chegaralanganligi asosiy nuqsoning ikkilamchi ko'rinishi hisoblanadi.

Intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarda talaffuz tizimi rivojlanishi sifat va miqdori jihatidan o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi. Bu barcha bolalarda u yoki bu darajada va nutqiy rivojlanishning har bir etapida namoyon bo'ladi.

Neyrofiziologik jihatdan yondoshilgan ishlarda artikulyatsion buzilishlari bosh miyaning ma'lum bir po'stloq zonalarining shakllanmaganligi bilan bog'liq ko'rsatiladi (R.A. Belov – David, A.N.Traugatt).

Psixologo-pedagogik jihatdan yondoshilgan ishlarda (R.E.Levina, V.K.Orfinskaya, A.K.Markova, Ye.G.Koritsskaya, V.A.Minashina, Ye.F.Sobotovich) intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarda nutqning fonematik buzilishlari leksik va grammatik rivojlanish xususiyatlari bilan o'zaro bolik deb bayon etiladi. Nutqning fonetik rivojlanishi lug'at boyligining rivojlanish darajasiga bog'liq.

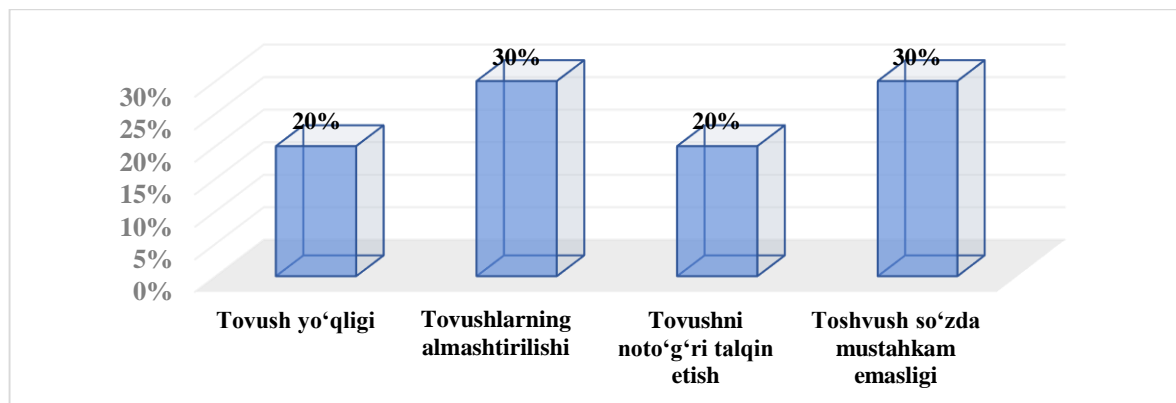
Intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalar tovush talaffuzining holatini qay darajada ekanligini aniqlashdan iborat bo'ldi. Qo'yilgan maqsadga erishish uchun biz Toshkent shahridagi Yunus Obod tumanidagi 480- ko'p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkiloti 10 nafar bolalari bilan o'tkazdik[3].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotimiz boshida bolalarning anamnestik ma'lumotlari bilan tanishib chiqdik. Esperimentda 10 nafar intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan tashxisi qo'yilgan bolalar ishtirok etishdi. Birinchi bo'lib bolalarning anamnestik ma'lumotlarini o'rgandik. Anamnestik ma'lumotlarga ko'ra, 10 nafar boladan 3 nafari o'z vaqtda

tug'ilmagan, ya'ni muddatidan avval, 7 oylik tug'ilgan, 2 nafari jarrohlik yo'li bilan tug'ilgan, 5 nafari esa o'z vaqtida tug'ilgan, ammo, tug'ruq vaqtida turli xil jarohatlar olganligi ma'lum bo'ldi. Onalarining ma'lumotiga ko'ra, deyarli barcha onalarning toksikozlari o'rta og'ir darajada kechgan, barchasi homiladorlik vaqtida gripp, shamollash kasalliklarini boshidan o'tkazgan. 6 nafar bola o'z o'qiga o'ralib tug'ilgan. 2 nafar bola 1 yoshgacha surunkali shamollash bilan og'rikan. Bolalarning gugulashi 3-4

oylikda paydo bo'lgan bo'lsa, ba'zi bolalarning birinchi so'zlari 3 yoshdan keyin va hatto 5 yoshda paydo bo'lgan. Deyarli bolalarning barchasi o'ziga xos imo - ishoralardan foydalanishadi.

Ota-onalarning nutqiy faoliyati tahlil qilinganda, ota-onalarning nutqida qo'pol nuqsonlar yo'qligi qayd etildi. Anamnestik ma'lumotlaridan keyin, bolalarni tanlab olingan metodikalar asosida tovushlar talaffuzi holatini tekshirdik. Olingan natijalar quyidagicha bo'ldi.

1-rasm. Tovush talaffuzidagi kamchiliklarning namoyon bo'lishi.

Yuqoridagi jadvalda ifodalanganidek, tovush talaffuzidagi kamchiliklarni nomoyon bo'lishiga ko'ra, tovushni almashtirish hollari 3 nafar (30%) bolada, tovushlarni so'zda mustahkam emasligi 2 nafar (20%) bolada, tovushni noto'g'ri talqin etish 3 nafar (30%) bolada kuzatildi. Tovush talaffuzi kamchiliklarida, biz tovushni umuman talaffuz eta olmaslik (tovush yo'qligi) holatini 2 nafar (20%)da bola kuzatdik.

Intellectual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalarda nutq kamchiliklari tovushlarini noto'g'ri talaffuz qilish bilan chegaralanib qolmay, shuningdek tovushlarini yetarli farqlamaslik va so'zni tovush tomonidan tahlil va tarkib qilishdagi qiyinchiliklardan ham iborat.

Intellectual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalardagi nuqsonlarning maktabgacha yoshda bartaraf etish tavsiya etiladi. Bunda mashg'ulotlardan keng foydalaniladi. Mashg'ulotlar frontal, guruhli va individual tarzda o'tkaziladi.

Mashg'ulotlarda olib boriladigan korreksion-logopedik ishlarining maqsadi quyidagilardan iborat:

- nutqdagi noto'g'ri talaffuzni to'g'irlash;
- to'g'ri talaffuz malakalarini shakllantirish;
- bolalarni nutqini diqqat bilan eshitishga o'rgatish;
- fonematik idrokni rivojlantirish;

tovushlarni tahlil va tarkib qilish malakalarini shakllantirish.

Nutqning fonetik tomondagi kamchiliklarini bartaraf etish tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Og'zaki nutqni idrok etishni shakllantirish;
- Artikulyatsion apparat motorikasini rivojlantirish;
- Sirg'aluvchi, shovqinli, sonor, til orqa va chuqur til orqa tovushlarni to'g'ri artikulyatsiyasini tarbiyalash.

Tadqiqotni olib borish jarayonida bir necha o'yinlar shakllantirildi. O'yin jarayonlarining texnologik nuqtai nazardan yoritilishiga alohida e'tibor berildi. Quyida ushbu o'yinlardan biri va ularni tashkil etish jarayoni keltiriladi.

“Chap qo'l barmoqlaridagi nuqta” o'yini. Bu o'yin tarbiyalanuvchilarda chap qo'l barmoqlarining sezgirliigi va o'ng qo'l barmoqlarining harakatchanligini oshirishga yordam beradi, “s”, “l”, “r”, “d”, “t” tovushlarini to'g'ri aytish ko'nikmalarini rivojlantiradi[5].

O'yinning maqsadi: o'ng qo'lning barmoqlari yordamida navbat bilan chap qo'lning barmoqlari uchida nuqtaning rasmi chizish.

O'yin ishtirokchilari: defektolog va tarbiyalanuvchilar.

O'yin vositasi: chap qo'l kafti, chap va o'ng qo'l barmoqlari.

O'yin vaqti: 2 daqiqagacha.

O'yin qoidasi: 1) nuqtani ifodalashda o'ng qo'lning barcha barmoqlari ishtirok etadi;

2) nuqta chap qo'lning kaftida navbatma-navbat o'ng qo'lning barcha barmoqlari yordamida chiziladi.

O'yinning borishi:

1-bosqich. Qo'llar biroz oldinga cho'ziladi.

2-bosqich. Kaftlar ochilib, shu holatda qo'llar bir-biriga qaratiladi.

3-bosqich. Chap qo'l shu holatda ushlab turiladi.

4-bosqich. O'ng qo'lning barmoqlari yordamida navbat bilan chap qo'lning barmoqlari uchida nuqtaning rasmi chiziladi.

5-bosqich. Defektolog: Endi o'ng qo'limizni yana musht qilib tugamiz. O'ng qo'limizning 2-barmog'ini ochamiz. Bu barmog'imiz bilan chap qo'limizning barcha barmoqlarida “nuqta”ni hosil qilamiz. “Nuqta”ni chizishda “Lam-lam-lam” deb takrorlaymiz.

6-bosqich. Defektolog: Endi o'ng qo'limizni yana musht qilib tugamiz. O'ng qo'limizning 3-barmog'ini ochamiz. Bu barmog'imiz bilan chap qo'limizning barcha barmoqlarida “nuqta”ni hosil qilamiz. “Nuqta”ni chizish vaqtida “Ram-ram-ram” deb takrorlaymiz.

7-bosqich. Defektolog: Endi o'ng qo'limizni yana musht qilib tugamiz. O'ng qo'limizning 4-barmog'ini ochamiz. Bu barmog'imiz bilan chap qo'limizning barcha barmoqlarida “nuqta”ni hosil qilamiz. “Nuqta”ni chizish vaqtida “Dam-dam-dam” deb takrorlaymiz.

8-bosqich. Defektolog: Endi o'ng qo'limizni yana musht qilib tugamiz. O'ng qo'limizning 5-barmog'ini ochamiz. Bu barmog'imiz bilan chap qo'limizning barcha barmoqlarida “nuqta”ni hosil qilamiz.

Tovushlar talaffuzi ustida yakka mashg'ulotlar logopedik tashxis ishlari tugagandan so'ng, sentabr oyinig 3-haftasidan boshlandi va 1-iyunga qadar davom etdi. Nutqning fonetik tomonini rivojlantirish ishlari 3 bosqichda amalga oshirildi:

Tayyorgarlik bosqich. Maqsad – umumiy nutqiy malakalarni rivojlantirish, artikulyatsiya apparatini tovushlar talaffuziga tayyorlash. Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshirildi: logopedik mashg'ulotlarga qiziqishni, ehtiyojni shakllantirish; o'yin va maxsus mashqlar yordamida eshitish xotirasini rivojlantirish, nutqqa nisbatan ongli diqqatini qaratish (tushunish) bo'yicha ishlar, tovushlarni differentsiatsiya qilishga, tovush manbaini topishni tarbiyalash; artikulyatsiya motorikasini rivojlantirish; barmoqlar mashqi va tizimli tashkil etilgan mashqlar jarayonida mayda motorikani rivojlantirish; bolaning jismoniy holatini mustahkamlash, ikkilamchi kamchiliklarni oldini olish.

Talaffuz ko'nikma va malakalarini shakllantirish. Maqsad: tovush talaffuzi kamchiliklarini bartaraf etish, artikulyatsiya akustik jihatdan o'xshash va farq qiluvchi tovushlarni farqlash ko'nikma va malakalarini rivojlantirish, unli va undosh tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish va nutqda farqlashga o'rgatish.

Tovushni nutqda qo'llash bo'yicha olib boriladigan ishni tovushni nutqqa qo'yish qoidalarini ketma-ketligini xisobga olib rejalashtirish, bunda asosiy diqqat-e'tibor, tovush artikulyatsiyasini ongli ravishda mustahkamlashga qaratilib, bolalar til, lablar, tishlar qay holatda turganligini ko'rsatib, aytib bera olishlari talab etildi. Tovushlarni nutqqa qo'yishda taqlid, mexanik va aralash usullardan bo'rtma profillardan foydalanilish asosida amalga oshirildi. Ona tili fonetikasini shakllantirish tovush o'zlashtirishning ketma-ketlikdagi tabiiy-fiziologik jarayoni singari tashkil qilindi. Tovushlar talaffuzi ustida yakka mashg'ulot davomida, har bir bolaga 10 – 15 daqiqa ajratilgan holda ish olib boriladi. Har bir aniq holatda tovushlarni nutqda qo'llash usullari tanlanadi.[6] Ularni tanlashda bola shaxsiga, talaffuzdagi kamchilik va nutqning xususiyatlariga e'tiborga olindi. Artikulyatsion mashqlar ketma-ketlikda undosh tovushlarni gapirish mashqlari bilan almashtirildi va bu mashqlarga bola to'g'ri talaffuz qiluvchi tovushlar kiritildi. Shu sababli dastlab lablabli p, b, m, yumshoq til oldi t, d, n, sonor l tovushlarga e'tibor qarotildi. Sirg'aluvchi, shovqinli, affrikat tovushlar, «r» tovushi ustida ish olib borildi.

3-bosqichda tovush tahlili va sintezini rivojlantirish ishlari olib borildi. Ushbu darajaga ega bolalar son va otlarni

moslab ishlatish, otlarning kichraytirish-erkalash shakllarini hosil qilish, otlardan sifat yasash, kelishik qo'shimchalarini qo'llay olish nutqda yordamchi so'zlardan foydalanish malakalarini egalladilar, og'zaki nutqda kuzatiladigan leksik-grammatik, fonetik-fonematik kamchiliklar bartaraf etishga erishildi.

Xulosa va takliflar. Muammo bo'yicha adabiyotlarni o'rganish, tahlil qilish va o'tkazilgan tekshiruv ishlarimiz asosida quyidagi xulosalarni keltirishimiz mumkin:

- muammo bo'yicha adabiyotlarni tahlil qilish alalik bolalarni fonematik idrokini rivojlantirishning o'ziga xoz tomonlari O'zbekiston Respublikasida yetarli darajada o'rganilmaganligi aniqlandi;

- intellektual rivojlanishida kamchiligi bo'lgan bolalardagi fonematik idrok nuqsonlarini maxsus logopedik ishlarsiz bartaraf etilmaydi;

- maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tovush tahlil-tarkib qilish ko'nikmalarini tekshirish natijasida bolalarda bu malakalarning (tovushlarni tahlil va tarkib qilish) deyarli shakllanmaganligi aniqlandi;

- tovush talaffuzi nuqsonlarini bartaraf etish, fonematik idrokini rivojlantirishga qaratilgan ishlar bilan birgalikda olib borilgandagina yaxshi natijalarga erishiladi, logopedik ishning samaradorligi oshadi;

- agar bolalarni bunga maxsus o'rgantilmasa, ularda yozma nutq kamchiliklari ham yuzaga kelishi ehtimolidan holi emas. Shuning uchun ham maxsus muassasalarda fonematik idrokni rivojlantirish katta ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Ayupova M.Y. Logopediya. –T.: Faylasuflar milliy jamiyati, 2007.
2. Abidova, Nilufar. "Problems of Preparing Future Defecttologists to Work in the Conditions of Inclusive Education." Journal of Pharmaceutical Negative Results (2022): 2505-2511.
3. Абидова, Н.З. Организация работы учителя-логопеда в условиях инклюзивной практики / Maktab va hayot, журнаli, № 4 (168) / 2022, 23-26 Б.
4. Luriya A.R. Osnovi neyropsixologii. – Moskva. - Izdatelskiy sentr Akademiya 2013.
5. Sobotovich YE.F. Rechevoye nedorazvitiye u detey i puti yego korraktsii. -M.: Klassiks stil, 2003.
6. Usanova O.N. Spetsialnaya psixologiya. - Moskva.: Piter, 2008.